

Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяч. 365-річчю Пилявецької битви. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. – С. 212-216.

І. О. Старенький,

м. Кам'янець-Подільський

Охорона фортифікаційних пам'яток XV-XVII ст. на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст.

У статті розглядається проблема охорони фортифікаційних пам'яток XV-XVII ст. на території Поділля наприкінці XIX – початку XX ст., напрями пам'яткоохоронної роботи, її результати.

Ключові слова: пам'яткоохоронна робота, пам'ятка, фортифікації, фортеця, Поділля.

Довгий час Поділля залишалося кресами Речі Посполитої, краєм, який був щитом для західних земель від татарських нападів, форпостом на східних кордонах. Це зумовила активне будівництво оборонних укріплень на подільських теренах. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., внаслідок трьох поділів Речі Посполитої та зміни політичної карти Центральної і Східної Європи, більшість фортифікацій втратили своє значення та почали занепадати. Непоодинокими були факти розбору укріплень на камінь для будівництва. Усе це викликало адекватну реакцію пам'яткоохоронців, які намагалися зберегти фортифікаційні пам'ятки для прийдешніх поколінь. Надзвичайно активним з цього погляду був період кінця XIX – початку XX ст.

На жаль питання охорони фортифікаційних пам'яток XV-XVII ст. на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. залишається маловивченим. Певні аспекти досліджуваної проблеми можемо знайти в працях О. О. Нестулі [16; 17; 18], Л. Д. Федорової [26; 27], О. М. Завальнюка [11], Ж. Б. Касап [12; 13]. Проте окремо цього питання дослідники не торкалися.

Великий внесок у дослідження, фіксацію та популяризацію фортифікаційних пам'яток зробив польський історик, представник «української школи» в польській історіографії, подолянин Юзеф Антоній Ролле. Найважливішою для нас являється його трьохтомна праця «Zameczkipodolskienakresachmultanskich». У праці чітко прослідковується шанобливе ставлення до пам'яток оборонного зодчества. Зокрема, в описі Жванецького замку Ю. Ролле писав: «Спитаєте де замок? Сумно розповідати – в поневір'яння пішов, мазанки позакривали його своїми почорнілими дахами... за декілька десятків літ наші наступники може і уявлять, де кресовий був замок...» [31, с. 33]. Юзеф Ролле в своїй праці популяризував

фортифікаційні об'єкти, фіксував їх тогочасний стан, закликав до охорони унікальних пам'яток минулого, намагався визначити причини їх руйнації, аргументовано довівши, що часто пам'ятки руйнувалися руками місцевого населення. Важливе значення мав ілюстративний матеріал, в якому фіксувався стан споруд. Так, у першому томі подано зображення Кам'янця-Подільського, Вінниці та Зінькова Наполеона Орди, малюнок В. Шернера, плани Кам'янця-Подільського 1672 та 1691 рр., репродукції з книг Марціна Бельського, Мучковського [29]; у другому томі – літографії М. Фаянса із зображенням Кам'янця-Подільського, Михайлівки, Сутковець, Смотрича, передрук панорами Кам'янця-Подільського з журналу «Klosy» 1877 року, малюнки Теревовлі, Бучача, Хотина, Луцька [30]; у третьому тому – літографії М. Фаянса із зображенням Жванця, Чорнокозинець, Летичева, Меджибожа, малюнок Яна Грейма з панорамою Могилева, В. Шернера «Містечко на Поділлі Галицькій», панораму Шаргорода з журналу «Klosy», фотографію Могилева, малюнки замків в Теревовлі, Бучачі, Летичеві, літографію Жванецького замку Лемерцера[31].

Ще одним поляком, який будучи членом Подільського церковного історико-археологічного товариства, багато зробив для охорони та популяризації фортифікаційних пам'яток Поділля, був Олександр Миколайович Прусевич. 1904 року він на сторінках «Подільських єпархіальних відомостей» опублікував «Історичний нарис укріплень м. Кам'янця-Подільського». У статті автор на фоні історії міста детально описав особливості фортифікації Старого міста, подав характеристику забудови міських укріплень, багато приділяв уваги фортифікація замку. Водночас Олександр Прусевич констатував плачевний стан історичних міських укріплень, які, за його словами, «розвалюються на наших очах», запропонував місцевій владі виділити кошти на їх збереження «як окраси ландшафту міста» [12, с. 419]. Значну увагу фортифікаціям Кам'янця-Подільського дослідник присвятив у праці «Кам'янець-Подільський. Нарис історико-топографічний» [28].

Велике значення для популяризації та фіксації тогочасного стану фортифікаційних споруд Поділля мав вихід у світ книг П. Н. Батюшкова «Подолія» [9] та В. К. Гульдмана «Пам'ятники старины в Подолии» [10]. У цих працях автори звернули особливу увагу на пам'ятки оборонного зодчества Кам'янця-Подільського, Меджибожа, Сутковецьку церкву-фортецю та ін. Дослідники наголошували на необхідності збереження цих унікальних споруд.

Епохальне значення в сфері пам'яткоохоронної роботи мала діяльність Юхима Йосиповича Сіцінського. У своїх роботах «Древнейшие православные церкви в Подолии. I. Церковь-замок в с. СутковцахЛетичевскогоуезда»[22], «Смотрицкий замок» [23], «Город Каменец-Подольский. Историческоеописание» [21] автор досліджує історію

фортифікаційних пам'яток, популяризує їх, закликає до охорони. Велику роботу по взяттю на облік та популяризації оборонних споруд Поділля XV-XVII ст. Ю. Й. Сіцинський провів під час роботи над енциклопедичними працями «Приходы и церкви Подольской епархии» [19], «Археологическая карта Подольской губернии» [20]. 1920 року на сторінках газети «Наш шлях» Юхим Йосипович опублікував замітку, яка стосувалася пожежі в палаці губернатора. У ній він зазначив: «Коли в 1842 р. в Кам'янці був цар Микола I, то дав наказ нічого не рухати з фортифікацій міста і берегти замок, але той наказ забули, і нищили пам'ятки старовини немилосердно. І так робилося до останніх часів...» [24, с. 2]. Як бачимо пам'яткоохоронця особливо турбувала доля подільських фортифікацій.

В сфері охорони пам'яток фортифікаційного мистецтва подоляни (особливо Юхим Сіцинський) активно співпрацювали з Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва (далі – Товариство). Згідно Статуту Товариства Подільська губернія входила до територіальних меж його діяльності [5, арк. 5; 25, с. 3]. Товариство через своїх членів на місцях збирало інформацію про пам'ятки оборонного зодчества, формувало колекцію фотографічного матеріалу. Зокрема маємо інформацію про зацікавлення залишками фортець в Сатанові [6, арк. 1; 7, арк. 7, 9], Барі [7, арк. 23-23зв.].

Велику тривогу в членів Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва викликав обвал частини фортечної стіни в Кам'янці-Подільському. На прохання Товариства губернським архітектором І. П. Калашниковим було проведено обстеження, складено акт, встановлено, що кут однієї сторони сповз на довжину 6 сажнів 1 аршин (13,5 м) вздовж Ісаковського шосе та на довжину 3 сажні 0,5 аршина (6,75 м.) з іншої сторони, висота обвалу склала 3 сажні 2 аршина 10 вершків (8,25 м). До акту були додані: 1) фото обвалу та вкопіровка, на якій обвал стіни був заштрихований; 2) кошторис на проведення відновлювальних робіт (2000 руб.) [7, арк. 16-17].

18 жовтня 1912 року до Товариства надійшов акт обстеження Жванецького замку молодшим архітектором Г. Горловим та поліцейським наглядачем Жванця Драчевським, яким зафіксовано сильну руїну замку й невідкладну потребу проведення ремонту [7, арк. 40-42]. Товариство відреагувало, направивши інформацію до Імператорської археологічної комісії, яка запросила кошторис на ремонт замку [7, арк. 39]. Сума затрат на відновлення замку складала 1745 руб. 18 коп. [7, арк. 43-46].

Активно подоляни співпрацювали з Російським військово-історичним товариством, а саме з його Проскурівським підвідділом Київського відділу. Так спільними зусиллями було проведено дослідження решток фортеці в с. Сутківці. Для збору інформації про пам'ятки військової історії, підвідділ вирішив звернутися до єпископа Серафима. Водночас протоієрей

Г. Сулима запропонував залучити до роботи наукових та громадських діячів, зокрема протоієреїв Ю. Й. Сіцинського та І. О. Шиповича [14, с. 67-69].

Значного піднесення справа охорони фортифікаційних пам'яток набула в період Української національно-демократичної революції. Так 1919 року М. Ф. Біляшівський звернувся до повітового комісара м. Летичева із запитом про стан фортеці в м. Меджибіж та проханням прислати її фото. Микола Федотович наголосив, що «обов'язок адміністрації в тому, щоб пам'ятникові ніяка шкода не чинилась, не розбиралось би каміння, не робилося б хижацьких розкопок і т. і.». У випадку, коли замку чи іншим пам'яткам старовини містечка загрожувала небезпека, просив негайно повідомляти його [4, арк. 5-5зв.]. Аналогічні звернення адресувалися комісару м. Літина щодо Пилявського замку [4, арк. 6-6зв.] та комісару м. Проскурів щодо Сатанівського замку [4, арк. 7-7зв.].

Того ж року Летичівська повітова управа прохала про передачу Меджибізької фортеці під культурно-освітню установу. Формально замок був переданий «Просвіті», але реально знаходився в підпорядкуванні районного начальника інженерного відділу Міністерства військових справ, який мешкав на той час у Проскуріві [4, арк. 92-93, 116].

Проте головна увага відводилася фортеці в Кам'янці-Подільському. На початку Української революції вона знаходилася в жахливому стані через розквартирування в ній військових. У тогочасних документах зазначалося: «Будинки в середині замку після постою військових забруднені страшно. По середині двору замку гній і W.C., в деяких вежах рідкої архітектури і надзвичайної краси були улаштовані стайні. В земляних укріпленнях (т. зв. «нової фортеці») також були стайні» [2, арк. 3-4].

Зважаючи на такий стан архітектурної пам'ятки, Подільська «Просвіта» в своєму листі до Міністерства освіти та мистецтв Української Держави від 22 червня 1918 року зазначала: «Кам'янецький замок повинен стати національною цінністю. Нехай той замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький став музеєм... Обов'язок наш – національний обов'язок – зберегти замок від дальшої руїни. Якщо не буде змоги зараз же зробити музей, то нехай там будуть архіви, але тільки не в'язниця» [2, арк. 3-4]. Клопотання «Просвіти» підтримали Подільське церковне історико-археологічне товариство, Подільське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва.

Проте турбота про збереження фортеці державними органами влади була перекладена на плечі «Просвіти» [2, арк. 9].

Ідеологом цього звернення був Юхим Йосипович Сіцинський. Про необхідність збереження фортеці він звертався до Міністерства освіти та мистецтв і в жовтні 1918 року [11, с. 26].

У серпні 1918 року Кам'янець-Подільською міською думою було порушено питання про очистку фортифікаційної пам'ятки, однак детальний розгляд питання перенесли на невизначений час. Так само не вдалося вирішити питання про передачу фортеці місту для організації музею [15, с. 304].

8 липня 1919 року наказом №27/1297 Міністерства народної освіти було створено «Комісію по обмірам та виявленню бойової межі Турецької фортеці в м. Кам'янці, а також для вироблення планів фортеці та її охорони» [3, арк. 48]. Товариш міністра Петро Холодний надіслав прохання до начальника залоги м. Кам'янця-Подільського Федора Колодія очолити Комісію, до якої увійшли представники Кам'янець-Подільського державного українського університету, Губернської народної управи та Військової інженерної управи [3, арк. 49-50]. Проте з інших джерел відомо, що Комісію очолив не Федір Колодій, а начальник культурно-просвітницької управи Генерального Штабу М. Лорченко [4, арк. 56].

Дописувач газети «Трудова громада» 16 серпня 1919 року зазначав, що «фортеця повинна стати культурною святинєю українського народу... Як не звернути увагу на теперішнє становище, то для нас, яко українців, ця справа може бути навіть ганьбою, бо кожний культурний нарід повинен охороняти пам'ятки свого минулого, і як він цього не робить, – значить в нього нема поважання до свого минулого» [8, с. 5-6]. Пропонувалося перетворити фортецю на музей чи архів, для чого потрібно було 25000 крб. Дописувач пропонував для асигнування коштів звернутися до міського та повітового самоврядування, яке, в свою чергу, через брак коштів мало звернутися до Головного управління мистецтв та національної культури [8, с. 5-6].

Навіть у складний період польської окупації 10 травня 1920 року Іван Іванович Огієнко звертався до польського уряду у Варшаві з проханням охорони фортеці [1, арк. 2].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX століття на Поділлі приділялася значна увага охороні фортифікаційних пам'яток. Робота велася методами фіксації, взяття на облік, популяризації, консервації, проводилися спроби адаптації архітектурних пам'яток для використання під культурно-освітні установи без проведення реконструкційних робіт. Саме такі заходи дали змогу зберегти такі цінні пам'ятки оборонного мистецтва як Кам'янець-Подільська, Меджибізька фортеці, Сутковецька церква-фортеця та ін.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1131, оп. 1, спр. 46, 21 арк.
2. Там само, ф. 2457, оп. 1, спр. 42, 12 арк.
3. Там само, ф. 3689, оп. 1, спр. 10, 54 арк.
4. Там само, спр. 14, 189 арк.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 1, 62 арк.

6. Там само, спр. 10, 65 арк.
7. Там само, спр. 105, 306 арк.
8. Александор. Кам'янецький замок та заходи по його охороні / Александор // Трудова громада. – 1919. – 16 серп. (№39). – С. 5-6.
9. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб., 1891. – 406 с.
10. Гульдман В. К. Памятники старины Подолии. (Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – 401 с.
11. Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцинський у 1917-1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 23-29.
12. Касап Ж. Б. Історико-культурна спадщина Кам'янця-Подільського і її охорона в діяльності і працях Олександра Прусевича. (До 130-річчя від дня народження вченого) / Ж. Б. Касап // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11. – С. 417-423.
13. Касап Ж. Б. Розвиток пам'яткоохоронної та музейної справи на Поділлі (середина XIX – початок 40-х рр. XX ст.). Дис. ... канд. іст. наук / Ж. Б. Касап. – Кам'янець-Подільський, 2013. – 261 с.
14. Кух О. М. Київський відділ Російського воєнно-історичного товариства: подільський вектор діяльності (1911-1914 рр.) / О. М. Кух, В. Б. Стецюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 66-73.
15. Нестеренко В. А. Діяльність Кам'янець-Подільської міської думи наприкінці 1917-1918 рр. / В. А. Нестеренко // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 299-306.
16. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) / О. О. Нестуля. – К.; Полтава, 1994. – 240 с.
17. Нестуля О. О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917-1920 рр. / О. О. Нестуля. – Полтава, 1993. – 90 с.
18. Нестуля О. О. Роль П.В. Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР / О. О. Нестуля // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 307-309.
19. Приходы и церкви Подольской епархии / под. ред. священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид-во О.Пшонківського, 2008. – XII + 996 с.
20. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI Археологического Съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. I. – С. 197-354.
21. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский: историческое описание / Е. Сецинский. – Каменец-Подольск: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 247 с.
22. Сецинский Е. И. Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского уезда / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1889. – 14 янв. (№ 2). – С. 49-59.
23. Сіцинський Є. Й. Смотрицький замок / передмова та упоряд. А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2003. – 22 с.

24. Сіцінський Ю. Й. Губерніяльний будинок. (Історична замітка) / Є. С. // Наш шлях. – 1920. – 7 лют. (№23). – С. 2.
25. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К., 1910. – 17 с.
26. Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870-1910-і рр. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2013. – 373 с.
27. Федорова Л. Д. Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.) / Л. Д. Федорова // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С. 91-106.
28. Prusiewicz A. M. Kamieniec Podolski. Szkich historyczny / Aleksander Prusiewicz. – Kijow; Warszawa: Leon Idzikowski, 1915. – 130 s.
29. Rolle J. Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e. – Warszawa: Gebethner i Wolffa, 1880. T. I. – 308 s.
30. Rolle J. Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e. – Warszawa: Gebethner i Wolffa, 1880. T. II. – 304 s.
31. Rolle J. Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e. – Warszawa: Gebethner i Wolffa, 1880. T. III. – 290 s.